

ՊԵՒՏԻՆՔԵՐԵԱՆ ՔԱՐՏԷԶ. ԱՌԱՋԱԻՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՏՈՒԱԾԱՄԱՍԵՐԸ

ՀՄԱՅՆԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

Պեւտինգերեան Քարտէզը (Tabula Peutingeriana) կազմուել է մ.թ. 7- դարում Հռոմէացի քարտէզագիր Կաստորիոսի (Castorius) կողմից: Այն համարուում է Հռոմէական (Բիւզանդական) Կայսրութեան քարտէզ, քանի որ նրանում ընդգծուած են Ասիայի, Եւրոպայի եւ Հիւսիսային Աֆրիկայի այն երկրները, որոնք մտնում էին կայսրութեան մէջ:

Մասնաւորապէս 870ին Կաստորիոսի քարտէզի ընդօրինակութիւններից օգտուել է Անանուն Ռաւեննացին, որը ստեղծել է իր *Կոսմոգրաֆիան* (Ravennatis Anonymi Cosmographia): Անանուն Ռաւեննացին, սակայն, օգտուել է նաեւ մի շարք այլ յոյն եւ Հռոմէացի հեղինակների քարտէզներից: Պեւտինգերեան Քարտէզի ուսումնասիրողներից մէկի՝ գերմանացի արեւելագէտ Եոզէֆ Մարկուարտի կարծիքով, Անանուն Ռաւեննացու աշխարհագրական բանաբաղութիւնը ստեղծուել է 734ից ոչ շուտ: ԺԵ-ԺԶ դարերում Եւրոպայում յայտնաբերուած Կաստորիոսի քարտէզի ընդօրինակութիւնները (որոնք վերաբերում են ԺԱ-ԺԲ դարերին), փոխանցուել են աուգսբուրգեան գիտնական Կոնրադ Պեւտինգերին (Konrad Peutinger, 1465-1547), որն էլ հենց հանդիսացել է այս քարտէզի առաջին տպագրիչը: Այստեղից էլ առաջացել է քարտէզի հանրայայտ անունը՝ Պեւտինգերեան Քարտէզ¹:

Պեւտինգերեան Քարտէզը յետագայում վերահրատարակել եւ մեկնաբանել է գերմանացի գիտնական Կոնրադ Միլլէրը²: Նրա կարծիքով Պեւտինգերեան Քարտէզը հին աշխարհի աշխարհագրութեան համար առաւել կարեւոր է, քանց թէ մ.թ. Բ. դարի յոյն գիտնական Կլաւդիոս Պտղոմէոսի *Աշխարհագրական Ուղեցոյցը*: Միլլէրը գտնում է, որ Կաստորիոսի թուերը գերծ են յամենայն դէպս այն սխալներից, որոնք ընորոշ էին հնադարում կատարուող աստղաբաշխական հաշուարկումներին: Այստեղ նշենք, որ Կաստորիոսի թուերը տրուած են Հռոմէական մղոններով, մասամբ էլ՝ պարսկական փար-սախներով:

Պեւտինգերեան Քարտէզի մի քանի պայմանական նշանների վերծանումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այն կոչուած էր ծառայելու ոչ միայն նեղ՝ առեւտրա-տնտեսական ու ռազմական, այլ նաեւ կրօնա-մշակութային նպատակներին: Այդ են վկայում մասնաւորա-

պէս երկու սրագագաթ աշտարակների գծագրական պատկերումները, որոնք առկայ են քարտէզի մի շարք կայանների մօտ: Չի կարելի ասել, թէ այդ հանգամանքը ուսումնասիրողների կողմից անուշադրութեան է մատնուել: Սակայն, մեր կարծիքով, նրանց ուսումնասիրութիւնները ի յայտ չեն բերել այդ նշանների իրական իմաստը: Այսպէս՝ Միլլէրը եւ Մարկուարտը ժամանակին այն կարծիքն են յայտնել, որ այդպիսի նշաններով կայանները եղել են «նշանակալից քաղաքներ կամ ռազմական կայաններ»³:

Փաստերի վերլուծութիւնը, ինչպէս նաեւ ծանօթացումը Հռոմէական կայսրութեան (Բիւզանդիայի) արեւելեան նահանգների վարչակեղեցական բաժանումներին, մեզ բերում է այն եզրայանգման, որ երկու աշտարակաձեւ նշանները իրականում հանդիսանում են կրօնական հաստատութիւնների պայմանանշաններ: Հետեւաբար, այդպիսի պայմանանշաններով քաղաքները եւ կայանները, անկախ իրենց մեծութիւնից եւ ռազմական նշանակութիւնից, հանդիսանում են նաեւ եկեղեցական կենտրոններ:

Պելտինգերեան Քարտէզի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել են շատ եւրոպացի, ռուս եւ հայ պատմաբաններ: Սակայն, որոշակի հանգամանքների հետեւանքով, նրանում մնում են այսպէս կոչուած «սպիտակ հետքեր»: Այսպէս, օրինակ, պարզուած չեն շատ ու շատ կայանների անուններ, կարիք է զգացւում պարզելու առանձին ճանապարհների երթուղիները եւլն:

Մեր ուսումնասիրութեան շրջանակը հանդիսանում է Առաջաւոր Ասիայի տարածաշրջանը, որը արտացոլուած է Պելտինգերեան Քարտէզի այն հատուածամասում, որտեղ տարածւում է հին Հայաստանը, ինչպէս նաեւ նրան յարակից երկրները՝ Պարթեւաստանը, Մարաստանը, Միջագետքը, Ասորիքը, Կապադովկիան, Պոնտոսը, Վրաստանը եւլն: Այն իր մէջ է պարփակում այն տարածութիւնը, որը արեւելքում ընկած է Ecbatanisից (էկբատան, ժամանակակից Համադան) մինչեւ Antiochiaն (Անտիոք, Ասորիքի մայրաքաղաքը) արեւմուտքում, Sebas-topolisը (Դիոսկուրիա, այժմ՝ Սուխումի)՝ հիւսիսում եւ Cesiphunը (Տիգրոն՝ Պարսկաստանի այն ժամանակաշրջանի մայրաքաղաքը)՝ հարաւում: Այստեղով էին անցնում Առաջաւոր Ասիայի գլխաւոր երթուղիները, այդ թւում նաեւ՝ Մեծ Մետաքսի ճանապարհի հիմնական ցամաքամասային ճանապարհները:

Պելտինգերեան Քարտէզի ուսումնասիրութիւնը յատկապէս կարեւորում է այն ժողովուրդների համար (այդ թւում՝ հայերի), որոնք քարտէզի կազմման ժամանակ դեռեւս չունէին սեփական գիր եւ գրականութիւն: Այդ իսկ պատճառով քարտէզի այն հատուածա-

մասը, որտեղ տարածւում է Հայաստանը, կարելոր տեղեկութիւններ է պարունակում հայ ժողովրդի պատմութեան մինչգրային ժամանակաշրջանի համար: Կարելոր է նաեւ նշել, որ չնայած իր անգնահատելի տեղեկութիւններին, քարտէզը պարունակում է որոշակի վրիպակներ, որոնք լրացուցիչ դժուարութիւններ են ստեղծում այն վերծանելու աշխատանքում: Այսպէս՝ Armenia maior (Մեծ Հայք) փոխարէն Artaxataի (Արտաշատ) մօտ հանդէս է գալիս Media maior⁴, ինչպէս նաեւ տեղական լեզուից քարտէզի լեզուներ (այսինքն՝ յունարէն եւ լատինարէն) թարգմանութեան ժամանակ բաւականին վնասուած են, օրինակ, առանձին կայանների անուններ:

Պելտինգերեան Քարտէզը կազմուել է մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Առաջաւոր Ասիայի երկրներում համաշխարհային տարանցիկ ճանապարհները ենթարկւում էին նշանակալից փոփոխութիւնների: Դարում Բիւզանդական կայսրութեան սկզբնաւորման հետ, այդ ճանապարհները սկսեցին կողմնորոշուել դէպի Կոստանդնուպոլիս, որը եւրոպական եւ ասիական աշխարհների խաչմերուկում վերածուել էր խոշոր առեւտրային եւ մշակութային կենտրոնի: Մարաստանով, Միջագետքով եւ Ասորիքով անցնող Մեծ Մետաքսի ճանապարհի երբեմնի գլխաւոր՝ Էկրատան-Անտիոք երթուղու հետ միաժամանակ առաջ եկաւ նոր մայրուղի, որը, սկիզբ առնելով Էկրատանից եւ անցնելով Արտաշատով, հասնում էր մինչեւ Կոստանդնուպոլիս: Տուեալ ժամանակաշրջանի համաշխարհային երթուղիների այս փոփոխութիւններն էլ հենց արտայայտուել են Պելտինգերեան Քարտէզում:

ԷԿՐԱՏԱՆ-ԱՆՏԻՈՔ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Մեծ Մետաքսի ճանապարհի այս հատուածի նկարագրութիւնը առաջինը տուել է Պտղոմէոսը: Սկիզբ առնելով Հերապոլից (Ասորիք)՝ այն անցնում էր Միջագետքով եւ Ադիարէնի միջով դուրս էր գալիս Էկրատան: Էկրատանից ճանապարհները տանում էին դէպի Կասպեան Դոներ (չոնանցք Ռազիայից (Ռէյ) արեւելք՝ Թեհրանի մօտ), այնու-հետեւ՝ Պարթեւաստանով, Արիա (Հերատ, Աֆղանստան) եւ Մար-գիանեան Անտիոք (Մերվ, Միջին Ասիա):

Պելտինգերեան Քարտէզում արտացոլուած այդ երթուղին գրեթէ ամբողջութեամբ կրկնում էր Մեծ Մետաքսի ճանապարհի Մարաստանից մինչեւ Ասորիք ընկած ճանապարհը: Այդուհանդերձ, տուեալ ժամանակաշրջանում Առաջաւոր Ասիայում եղած քաղաքական-տնտեսական իրադրութիւնների տարբեր փոփոխութիւնների պատճառով, սկզբնական երթուղու առանձին հատուածներում որոշակի ուղղումներ էին կատարուել: Նոր ճանապարհն այս անգամ

կոստանդնուպոլիս էր տանում Ռէյ քաղաքից (Թեհրանի մօտ)՝ Արտաշատով եւ յետագայում՝ Դուինով⁶։

Ըստ Պելտինգերեան Քարտէզի, հերատանից սկսուող ճանապարհը իր առաջին հատուածում տանում էր Peloniarca կայան, որը նոյնացւում է Բեհիսթունի Հետ (լատ. peloris = հսկայ աւազան եւ arca, arcanis = մի բան, որ պահպանւում է փակուած, թաքցուած տեղում)։ Այս կայանի, այն է՝ Բեհիսթունեան ժայռի մօտ գտնուող բնակավայրի անուան կողքին առկայ է երկու աշտարակաձեւ նշան։

Բեհիսթունից յետոյ ճանապարհի նախկին երթուղին փոխւում էր։ Փոխանակ գնալու Ադիաբէն (կամ նրա կենտրոն Արրեւլա), այն ընթանում էր Hatris (Հադրա)։ Պելտինգերեան Քարտէզից երեւում է, որ Միջագետքի ճանապարհներին Հադրան հանդիսանում էր կարեւոր հանգուցային կենտրոն։ Նրան յաջորդող Singaran (Մինգարա, Շինգար) նոյնպէս հանգուցային կայան էր։ Մինգարայից ճանապարհը տանում էր դէպի Nisibi (Մծբին)։

383ին՝ քարտէզի կազմման ժամանակ, Մծբինը Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ էր եւ հանդիսանում էր Միզդոնիա (Հայոց Արուստան) նահանգի վարչական կենտրոնը։ Մծբինը հանդիսանում էր նաեւ Պարսկական Միջագետքի միտրոպոլական կենտրոնը, որը հաստատուում է Պելտինգերեան Քարտէզում իր անուան մօտ երկու աշտարակաձեւ նշանի առկայութեամբ։

Մծբինից յետոյ Պելտինգերեան Քարտէզում նշուած է Rassainan (Ռաս-էլ-Այն)։ Նրան յաջորդում է Charrisը (Խառան)։ Խառանը եղել է Եդեսիայի օժանդակ կայանը։ Խառանից ճանապարհը՝ տանելով դէպի արեւմուտք, անցնում էր Եփրատ գետը եւ հասնում Seugman (Չեւգմա)⁷։ Այնուհետեւ այն ընթանում էր մինչեւ Անտիոք։

Եդեսիան կարեւոր դիրք էր զբաղւում Անտիոք-հերատան ճանապարհի վրայ։ Հին յոյն աշխարհագրագէտ Ստրաբոնը (մ.թ.ա. Ա.-մ.թ. Ա. դարեր)՝ նկարագրելով այս երթուղու կարեւոր հատուածներից մէկը՝ ճանապարհը Ասորիքից դէպի Սելեւկիա եւ Բաբելոն, հաղորդում է, որ այն անցնում էր Եփրատ գետը «Անթեմուսիայի՝ Միջագետքում գտնուող մի վայրի մօտից։ Գետից յետոյ 4 սիսենա (12 հոտմ. մղոն կամ 18 կմ.) հեռաւորութեան վրայ ընկած է Բամբիկան, որը նոյնպէս կոչւում է Եդեսիա եւ Հերապոլիս...։ Առեւտրականները խուսափում են անցնել գետի ընթացքով ընկած շրջաններով (զգուշանալով արաբական ցեղերի կողմից կատարուող աւազակային յարձակումներից - Հ.Մ.) եւ ճանապարհորդութեան գնում են անապատով գետը թողնելով երեք օրուայ ճանապարհի հեռաւորութեան վրայ»⁸։ Ստրաբոնի ժամանակ, ինչպէս նաեւ միջին դարերում, մէկ օրուայ

ընթացքում ճանապարհահատուած անցնելու չափաբաժինը եղել է 25 հոռմ. մղոն (40 կմ.)՝ ուղտերով, ձիերով, ջորիներով քարաւանների համար:

Բեհիսթունից հարաւային ուղղութեամբ դէպի Տիգրոն (Պելտինգերեան Քարտէզի վրայ այն մատնանշուած է որպէս Volocesias եւ Cesiphun) ընթանում էր մի այլ ճանապարհ, որը անցնում էր Charranով (Խալա) եւ Artemitanով (Արտեմիտէ): Տիգրոնի, ինչպէս նաեւ Հաղրայի, Մինգարայի, Մծբինի, Ռաս-էլ-Այնի եւ Եղեսիայի մօտ Պելտինգերեան Քարտէզում գտնուող երկու աշտարակաձեւ նշանները վկայում են, որ այս քաղաքներում գոյութիւն են ունեցել ասորական կրօնական կարեւոր կենտրոններ:

Չնայած նրան, որ էկրատան-Անտիոք ճանապարհը չէր անցնում պատմական Հայաստանի տարածքով, այն գտնւում էր Հայաստանի հարաւային երկրամասերից ոչ այնքան հեռու՝ աւանդաբար այսպէս կոչուած Հայկական Միջագետքում: Ընդ որում բաւական մեծ թուով հայեր էին ապրում այստեղ: Օսրօէնէում՝ յատկապէս Եղեսիայում, նրանք ասորիներից յետոյ երկրորդ էթնոսն էին հանդիսանում: Հայկական բնակավայրեր գոյութիւն ունէին Խառանի մօտակայքում: Մծբինում եւ Արբելայում նոյնպէս հայկական բնակչութիւն կար⁹: Ստրաբոնը, պատմելով Աղիարէնի մասին, նշում է, որ մարերը, հայերը եւ բարբելացիները եղել են «աշխարհի այս մասի ամենամեծ ցեղերը»¹⁰:

Աղբիւրները վկայում են, որ Բ.-Դ. դարերում Բիւզանդիայի եւ Պարսկաստանի միջեւ եղած պայմանաւորուածութեան համաձայն, ապրանքափոխանակութիւնը մի կողմից բիւզանդացի, իսկ միւս կողմից պարսիկ առեւտրականների միջեւ կատարւում էր յատուկ ընտրուած վայրերում: Դրանք էին Մծբինը (Տիգրիս գետի վրայ), Կալլինիկումը (Եփրատ գետի վրայ) եւ Արտաշատը (Արաքս գետի վրայ): Այն ժամանակ, Մծբինը Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ էր, Կալլինիկումը՝ Բիւզանդիայի, իսկ Արտաշատը՝ Արշակունեաց Հայաստանի¹¹:

Պելտինգերեան Քարտէզից երեւում է, որ Սելեւկիա (Տիգրոն)-Կալլինիկում-Անտիոք ուղղութեամբ (Եփրատեան ուղղութիւն) եղած առեւտրական յարաբերութիւնները արդէն այդ ժամանակահատուածում այնքան էլ կենսունակ չէին: Հիմնական ճանապարհները դէպի Կոստանդնուպոլիս անցնում էին Մծբինով եւ Սամոսատով: Նման ուղի ունէր նաեւ Արտաշատով անցնող երթուղին¹²:

ԷԿԲԱՏԱՆ-ԱՐՏԱՇԱՏ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Մեծ Մետաքսի Ճանապարհի առաջաւորասիական հատուածի մէկ այլ ճիւղը, որն ընկած էր Էկրատանից մինչեւ Արտաշատ, սկսւում էր Naucanio կայանով, որի անունը, սակայն, ոչ մի նոյնացման չի ենթարկւում: Նոյնացման չի ենթարկւում նաեւ Naucanioից 4 փարսախ (24 կմ.) հեռաւորութեան վրայ ընկած, յաջորդ Adtomenta կայանի անունը: Վերջինիս յաջորդում է Phasum կայանը (Անանուն Ռաւեննացու մօտ՝ Rapsun), որը նոյնանում է Փրասսպայի հետ¹³: Փրասսպան հանդիսանում էր Մարական Ատրպատականի իրանական զրադաշտականների յայտնի կենտրոնը¹⁴:

Փրասսպան հայկական տառադարձութեամբ նշանակում է Հրանտ Բագին (մեհեան կրակի): Ինչպէս ցոյց ենք տալու ներքեւում, է. դարի հայ պատմիչ Սերէոսը Փրասսպան անուանում է «Հրանտն Մեծ»: Ը.-Թ. դարերի բիւզանդացի հեղինակ Թէոփանէս Խոստովանողը իր Ժամանակագրութեան մէջ մատնանշում է, որ բիւզանդական Հերակլ կայսրը (610-641), դուրս գալով իր կողմից նուաճուած Գանձակ Ծահաստանից, յարձակւում է Փրասսպայի վրայ եւ քաղաքի հետ միասին հրդեհի մատնում կրակի մեհեանը¹⁵: Ըստ Պելտինգերեան Քարտէզի՝ Փրասսպան գտնւում էր Eneca կայանից 4 փարսախ (24 կմ.) հեռաւորութեան վրայ: Այս կայանն էլ հենց պէտք է ընդունել որպէս Գանձակ Ծահաստան, որ Մարական Ատրպատականի կենտրոնն էր: Ամենայն հաւանականութեամբ Eneca անունն մէջ սխալմունք է տեղի ունեցել: Մեր համոզմամբ, այստեղ գործ ունենք յունարէն «դրամային պահուստներ» կամ լատիներէն «հասարակական պահեստարան» բառի հետ, որը զուգորդւում է «գանձ» եւ «գանձակ» (գանձարան, գանձատուն) հասկացութիւնների հետ: Սերէոսը, պատմելով Հերակլի 627-628ի արշաւանքը Մարական Ատրպատական, նշում է, որ կայսրը «դիմեալ ի Գանձակ Ատրպատականի՝ կործանէ եւ զբազինս Հրանտին մեծի, որում Վշնասպն կոչէին»¹⁶:

Enecaից յետոյ եկող Aradum (Ռաւեննացու մօտ. այսուհետեւ՝ Ra Arabum) կայանը նոյնացման չի ենթարկւում:

Պելտինգերեան Քարտէզում Aradumին յաջորդող Paresaka կայանը հանդիսանում էր որոշ իմաստով տարանջատող կայանը: Պատմաբան Յակոբ Մանանդեանը այն նոյնացնում է Պարսքի հետ, որից սկսուած տարածւում էր Պարսկաստանը¹⁷: Պարսքից սկսած դէպի Արտաշատ գնացող երթուղու տարբեր կայանների միջեւ եղած հեռաւորութիւնների նշումները Պելտինգերեան Քարտէզում տրուած են արդէն հոռմէական մղոններով:

Պարսքին յաջորդում է Tris Peda (Ra Tarspedo) կայանը: Այն տեղորոշում է այժմեան Սոֆիանի տեղում, որը գտնւում է դէպի Մարանդ, իսկ եւ Թաւրիզ գնացող երեք ճանապարհների խաչմերուկում (Tris peda): Նրանից յետոյ գալիս է Filadelfia (Philadelphia), որը պատմաբան Սուրէն Երեմեանը նոյնացնում է Մարանդի հետ¹⁸: Յայտնի է, որ հայոց Տրդատ Ա. Արշակունի թագաւորի (գահակալել է մ.թ. 52-75ին) կողմից՝ Մարանդի հարեւանութեամբ, հիմք էր դրուել մի դաստակերտի, որը իր եղբոր՝ Մարաստանի արքայ Բակուրի անունով կոչւում էր Բակուրակերտ: Պէտք է ենթադրել, որ այս իմաստն է հենց դրուել Պելտինգերեան Քարտէզի կազմողի կողմից Philadelphia կայանի անուան մէջ (Ֆիլադելֆիա = սէր դէպի եղբայրը):

Պելտինգերեան Քարտէզի Մարանդից անմիջապէս յետոյ եկող Gobdi կայանը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ Արաքսի ափին գտնուող Զուղան: Նրան յաջորդում է Նախիջեւանը (Nasabi): Այն յայտնի է Պտղոմէոսի Ասիայի Երրորդ Քարտէզից որպէս Naxuana:

Nasabiի Նախիջեւան եւ Gobdiի Զուղա նոյնացումը հաստատուում է նաեւ Պելտինգերեան Քարտէզում նրանց միջեւ եղած հեռաւորութիւնից: Լինելով քարտէզի մատնանշած ամենակարճ տարածութիւններից մէկը (17 հռոմ. մղոն = 25 կմ.)՝ այն համապատասխանում է հենց Զուղայից մինչեւ Նախիջեւան ընկած ճանապարհահատուածին:

Նախիջեւանից յետոյ՝ դէպի Արտաշատ, այնուհետեւ մատնանշուած են Anteba, Sorae (Sorue) եւ Catispi կայանները: Anteban ամենայն հաւանականութեամբ Ագնաբերդ ամրոցն է, որն ընկած էր Նախիջեւանից 38 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: Sorue կայանը եւ անուամբ, եւ դիրքով համապատասխանում է Շարուրին: Վերջինիս՝ Շարուրի դաշտի վերաբերեալ դեռեւս յիշատակում է Ե. դարի հայ պատմիչ Մովսէս Խորենացին¹⁹: Ինչ վերաբերում է Catispi կայանին, ապա այն իր դիրքով համապատասխանում է Այրարատի Ուրծաձոր գաւառին, որ ընկած է Շարուրից 27 հռոմ. մղոն (40 կմ.) հեռաւորութեան վրայ: Այս կայանի անունը ենթադրաբար կարելի է տեղորոշել եւ նոյնացնել Ուրծաձորի իշխանական տան նստավայր Սակրաբերդ ամրոցի հետ, որն ընկած է Վեդի քաղաքից 8 կմ. արեւելք²⁰:

Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհների ուրուագծերը, կապուած համաշխարհային առեւտրի նոր մայրուղիների ի յայտ գալու հետ, ժամանակի ընթացքում փոփոխւում էին: Այդպէս եղաւ Մարաստանից Հայաստան ընկած ճանապարհահատուածում: Ռէկից (Թեհրանի մօտ) սկսած այն անցաւ այնպիսի վայրերով, որտեղ ժամանակի ընթացքում ի յայտ եկան այնպիսի կայաններ, ինչպիսիք էին Ղազուինը, Զենջանը, Միանէն, Թաւրիզը: Այս երթուղին

Գանձակ-Շահաստանը շրջանցում էր հիւսիսից: Իսկ էկրատանը, ինչպէս արդէն նշուել է, կողմնորոշուել էր դէպի Փոքր Ասիա՝ Մծբինի եւ Սամոսատի վրայով:

Այդ ճանապարհների հանգրուանը՝ Արտաշատը, ինչպէս երեւում է Պեւտինգերեան Քարտէզից, մնում էր որպէս ճանապարհների խաչմերուկ, որոնք տանում էին դէպի Հայաստանի հարաւային երկրամասերը (այսինքն՝ Տիգրանակերտ), Պոնտոս եւ Փոքր Ասիա (Սատաղով), Արեւելեան Մերձսեւծովեան շրջան (այսինքն՝ Սեբաստոպոլիս), Վրաստան (Հայաստանի հիւսիսային շրջաններով) եւլն: Այսպիսով կարելի է ընդհանրացնել, որ էկտաբան-Արտաշատ-Կոստանդնուպոլիս ճանապարհը ժամանակի ընթացքում տեղը զիջեց Ռէյ-Արտաշատ-Կոստանդնուպոլիս ճանապարհին:

ԱՐՏԱՇԱՏ-ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Մինչեւ վերջին ժամանակներս պատմագիտութեան մէջ ընդունելութիւն էր գտել Մանանդեանի այն տեսակէտը թէ Արտաշատից Տիգրանակերտ տանող երթուղին անցնում էր Bagaunով (Բագաւան) եւ այնուհետեւ՝ Հարք, Ապահունիք, Տարօն գաւառներով: Սակայն հաշուի առնելով Պեւտինգերեան Քարտէզի կազմման որոշակի առանձնախտկութիւնների հուսիւնը, քարտէզի ուսումնասիրութիւնը մեզ բերեց այն եզրայանգման, որ Մանանդեանի տեսակէտը հիմնուած է ոչ ճիշտ ենթադրութիւնների վրայ:

Փաստերը վկայում են, որ Մանանդեանի սխալ եզրայանգումների համար գլխաւոր պատճառ հանդիսացել է Պեւտինգերեան Քարտէզում էկրատան-Արտաշատ երթուղու վրայ մի ամբողջ շարք կայանների՝ Catispiի, Sorueի, Antebafի, Nasabiի կրկնութիւնը: Մանանդեանը, չկարողանալով ճշմարիտ եւ հիմնաւորուած բացատրութիւն տալ այդ կրկնութեանը, ենթադրել է որ այդ կայանները, սխալմամբ զրի են առնուել երկու անգամ²¹:

Իրականում, քարտէզի հեղինակը այդ կայանները դուրս է բերել եւ երկրորդ անգամ զրի առել հարեւանութեամբ գտնուող ազատ հատուածում, որպէսզի շարունակի նկարագրել Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհի յետագայ ընթացքը: Դա է հաստատում քարտէզի կազմման հենց մեթոդիկան, ըստ որի օգտագործելի են քարտէզի վրայ եղած ազատ տարածութիւնները: Զուտ տեխնիկական պատճառներով է, որ շարքի վերջը, որտեղ նշուած է Catispi կայանը, յայտնուել է Bagauna անուամբ կայանի հարեւանութեամբ, որն էլ հենց օրգանա-կան կապի տեսանկիւնով է ստեղծել: Հասկանալի է, որ քարտէզի հեղինակի մտայղացմամբ կայանների շարքի կրկնութիւնը հենց պէտք է ընդգծէր, որ Տիգրանակերտ տանող

երթուղին սկսում էր Արտա-շատից: Այդ երթուղին էկրատան-Արտաշատ երթուղու համեմատ տանում էր, այսպէս ասած, հակառակ ուղղութեամբ եւ միայն Nasabi-Նախիջեւան կայանից այն թեքում էր դէպի արեւմուտք՝ անցնելով Արաքսի աջ ափը:

Արաքսի աջ ափին գտնուող Saumbo (Մանանդեանի մօտ՝ Isumbo) կայանը, որը կրում է երկու աշտարակաձեւ նշան, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ աւանդաբար Բարթուղիմէոս առաքելի հանգրուաններից մէկը համարուող Շամբ (հին Շամբիթաձոր) բնակավայրը: Շամբում հիմնադրուած եկեղեցական հաստատութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ յայտնի են Ե. դարի հայոց նշանաւոր կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթեւի (գահակալել է 387-439ին) օրերից²²:

Աղբիւրները վկայում են, որ Շամբի շրջանում էր գտնուում Արաքս գետով ամենայարմար գետանցը: Այսպէս, Սերէոսը, նկարագրելով 624 թուականի բիւզանդական բանակի արշաւանքի երթուղին՝ սկսած «դաշտն Նախճաւանից» դէպի Արաքսի աջ ափը ընկած հատուածում, նշում է, որ Հերակլ կայսրը «հասեալ անցանէ ընդ հուն գետոյն Երասխայ՝ յաւանն Վրնջունիս եւ բանակի յանդաստանս նորա»²³: Վրնջունիս (Վրնջունիք) գիւղը ընկած է եղել Շամբից ոչ այնքան հեռու՝ նրանից դէպի հիւսիս-արեւմուտք (4-4,5 կմ.):

Մանանդեանը Catispi, Sorue, Anteba եւ Nasabi կայանները փոխարինել է Անանուն Ռաւեննացու կողմից վկայած Didyma, Indua եւ Arachia կայաններով²⁴: Սակայն, ինչպէս երեւում է, այդ կայանները, որոնք ընդ որում չեն պարունակում միմեանց միջեւ եղած հեռաւորութիւնների ցուցումներ, իրականում էկրատան-Արտաշատ ճանապարհի վրայ եղել են միջանկեալ կայաններ:

Didymան (յուն. «երկուորեակներ») - հեթանոսական աստուածներ Արտեմիսն եւ Ապոլլոնը) հանդիսանում է յատուկ անուն մի քաղաքաւանի, որը ընկած էր հին Միլէթ քաղաքից հարաւ (այժմ՝ Թուրքիայում): Այն յայտնի էր իր Ապոլլոն աստուծոյ պատգամախօսական տաճարով²⁵:

Ռաւեննացին այս անունը օգտագործում է փոխաբերական իմաստով՝ նկատի ունենալով Ապոլլոնի (այսինքն՝ հայոց Տիր աստծու) պաշտամունքի այն վայրը, որը գտնուում էր Արտաշատի հարեւանութեամբ: Այդ մասին մենք իմանում ենք Խորենացուց: Վերջինս, աւանդելով Արտաշատ քաղաքի հիմնադրման մասին, նշում է. «Երթեալ Արտաշխի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամօր, եւ հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: ... Կանգնէ ի նմա մեհեան, եւ փոխէ ի նմա ի Բագարանէ գալատկերն Արտեմիդեայ

եւ զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն²⁶ :

Այս տեղեկութիւններէից կարելի է եզրակացնել որ հայկական Didymas հայոց Արտաշէս Ա. (գահակալել է մ.թ.ա. 189-180ին) թագաւորը հիմնադրեց Արտաշատից ոչ այնքան հեռու: Ինչ վերաբերում է ճանապարհին, ապա այն ամենայն հաւանականութեամբ հանդիսանում էր Արտաշատի մօտով անցնող Մէովտիս-Կոլխիդական մայրուղու մի մասը, որը սկիզբ առնելով Տանախից (Ազով) եւ անցնելով Վրաստանով ու Հայաստանով՝ տանում էր դէպի Մարաստան եւ Հնդկաստան: Մօտաւորապէս մ.թ.ա. Բ.-Ա. դարերից սկսած, նրանով էր անցնում Մեծ Մետաքսի Ճանապարհի հիւսիս-արեւմտեան ճիւղը՝ Էկրատան-Արտաշատ երթուղին:

Յայտնի է, որ Արտաշատի մօտ գտնուող Ապոլլոնի սրբարանը գոյատեւեց մինչեւ մ.թ. Գ. դարը, երբ ակերուեց պարսից Արտաշիր Ա. Սասանեան արքայի (գահակալել է 226-239 կամ 241ին) կողմից: Սակայն հայ վաղ միջնադարեան պատմիչ Ագաթանգեղոսի տեղեկութիւններից երեւում է, որ այս սրբարանը վերականգնուել է: Ըստ այս աղբիւրի՝ Տիր աստծուն նուիրուած գլխաւոր տաճարը՝ Երազամոյն անուամբ, գտնւում էր Արտաշատի շրջակայքում դեռեւս Գ. դարում: Այն ակերուեց միայն 301ին՝ Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմից²⁷: Ռաւեն-նացու կողմից Didymas յիշատակութիւնը, ինչպէս երեւում է, հանդիսանում է պատմական աւանդոյթի արդիւնք:

Indua կայանի անունը մեզ բերում է այն մտքին, որ սկզբնական շրջանում այդ անուան գրելաձեւը պէտք է լինէր Duain, այն է՝ Դուին: Կարելի է ենթադրել, որ այն փոփոխուել է շրջուն շարագասութեան հետեւանքով: Ըստ Խորենացու՝ Դուինը հիմնադրուել է Գ. դարի 30ականներին Խոսրով Բ. Կոտակ (Փոքր) թագաւորի (գահակալել է մօտ 330-338ին) կողմից²⁸: Ամենայն հաւանականութեամբ, Գ. դարի 60ականներին, երբ վերջնական խմբագրման էր ենթարկուել Պեւտինգերեան Քարտէզը, Դուինը արդէն իրենից ներկայացնում էր համեմատաբար մեծ քաղաք եւ հանդիսանում էր հայոց արքաների նստավայրը:

Arachia բառը, ինչպէս կարելի է ենթադրել, Արաքս գետի (յուն. Araches, Arachis, լատ. Araxes) այլընթեքուածքներից մէկն է:

Պեւտինգերեան Քարտէզում Շամրից յետոյ նշուած է Flegoana կայանը: Այն չի ենթարկւում ոչ մի նոյնացման: Ճիշդ է՝ հեռաւորութեան նշումից (Saumboից մինչեւ Flegoana՝ 15 հոտմ. մղոն կամ 22 կմ.) եւ լատինական Flex (շրջադարձ, շրջանցում) նախածանցից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ ճանապարհը անցել է Հեր (այժմ՝ Խոյ)

քաղաքի մօտով, որը գտնվում է ճանապարհների այն խաչմերուկում, որոնք տանում էին դէպի Վան, Մակու եւ Զարեհաւան: Հերի վերաբերեալ յիշատակութիւն ունի նաեւ Խորենացին²⁹:

Արտաշատ-Տիգրանակերտ երթուղու յաջորդ կայանը հանդիսանում է Զարեհաւանը, որը Պելտինգերեան Քարտէզի վրայ նշուած է Dagreuana անուամբ: Զարեհաւանը (այժմեան Սայմաստի մօտ) եղել է Զարեհաւանեանք նախարարական տան կենտրոնը³⁰:

Մեր ուսումնասիրութիւնները մեզ բերեցին այն համոզման, որ Զարեհաւանից յետոյ եկող Molchia կայանը գտնուել է Վասպուրականի Մեծ Աղբակ գաւառում: Այս գաւառում Զարեհաւանից 38 կմ հեռավորութեան վրայ, Զօրաղիր (Սորատէր) գիւղի մօտ գտնուում է Զօրաղիրի (Սորաղիրի) Ս. Էջմիածին ճարտարապետական համալիրը, որն էլ հենց հանդիսանում է Molchia կայանը: Դ. դարում Պելտինգերեան Քարտէզի կազմման շրջանում, այս վայրում շրջակայ հարթ մակերեսի համեմատ բարձրանում էր մի մեծ ժայռաբեկոր՝ կաւճի բլուր: (Molchian ծագում է լատ. molesից, որը նշանակում է «մեծարեկոր», «ժայռ», ինչպէս նաեւ՝ «հսկայ»): Տուեալ ժամանակաշրջանում, այդ ժայռաբեկորի վրայ դեռեւս եկեղեցական շինութիւն չկար: Դա երեւում է դրանից որ Molchia անունն մօտ Պելտինգերեան Քարտէզում նշուած չէ երկու աշտարակաձեւ նշան: Զօրաղիրի Ս. Էջմիածին եկեղեցին այս ժայռի վրայ հիմնադրուել է միայն Ե. դարում: Ըստ աւանդութեան՝ այն կառուցել է մօտակայքում գտնուող Ս. Բարթոլոմէոս վանքի ճարտարապետի սանը: Յուշարձանի վերաբերեալ տեղեկութիւններ հաւաքուել են դեռեւս Մանուէլ Միրախորեանի եւ Ժ. թ. դարի այլ հայ ուսումնասիրողների կողմից: Նրա ուսումնասիրութեանն էր նուիրուած Հռոմի համալսարանի գիտական արշաւախմբի մասնակիցների կողմից 1987ին անցկացուած հետազօտութիւնը, որի արդիւնքը եղաւ յատուկ գրքի հրատարակութիւնը³¹:

Պելտինգերեան Քարտէզում Molchiaից յետոյ գալիս է Vastauna կայանը: Ժամանակին այս կայանը Միլլէրը եւ Մարկուարտը նոյնացրել են Ոստանի հետ: Ոստանից ճանապարհը ընթանում էր Վանայ Լճի հարաւային ափով եւ հասնում մինչեւ Datansana (Մանանդեանի մօտ՝ Patansana, որը P եւ D տառերի գրաֆիկական վրիպակի հետեւանք է), այն է՝ Դատուան:

Ճանապարհի այն հատուածը, որը ընկած էր Ոստանից մինչեւ Դատուան, կողմնակի ձեւով վկայուած է Զ. դարի բիւզանդացի ժամանակագիր Մենանդրոս Պրոտեկտորի կողմից, որի տեղեկութիւնը վերաբերում է պարսից Խոսրով Ա. արքայի (գահակալել է 531-579ին) դէպի Հայաստան կատարած արշաւանքի

երթուղուն: Համաձայն այդ տեղեկութեան, Խոսրովը դիտմամբ բիւզանդական կայսեր դեսպանին պահում է Դարայում, իսկ ինքը ճանապարհ է ընկնում եւ, անցնելով այսպէս կոչուած Առեստոն եւ Մարեպտիկոն գաւառներով, հասնում է Պարսկահայք: Պատմարան Նիկողայոս Ադոնցը այս կապակցութեամբ նշում է. «Խոսրովը, պէտք է ենթադրել, Դարայից գնացել է Ռշտունիք, շրջանցել է լիճը եւ մտել Մարդպետական, այնտեղից թեքուել է ձախ՝ Բագրեւանդ, եւ իջել Տարօն: Այս դէպքում Առեստոնն եւ Մարեպտիկոնը կարելի է համարել Վասպուրականի յայտնի գաւառները՝ Ռշտունիքը եւ Մարդպետականը»³²: Մենանդրոսի յիշատակած Ռշտունիքը գտնուել է հենց Ոստանի եւ Դատուանի միջեւ:

Դատուանից մինչեւ Տիգրանակերտ ընկած ճանապարհահատուածում Պելտինգերեան Քարտէզում նշուած են Gylzanas, Cymiha եւ Zanserio կայանները: Gylzanasը եւ անուամբ, եւ դիրքով համապատասխանում է Գգեղխին՝ Աղձնիք (Հին Հեղինակների մօտ՝ Արգանենէ) նահանգի համանուն գաւառի կենտրոնին³³: Cymihan ենթադրաբար կարելի է նոյնացնել Քղիմարի հետ: Տիգրանակերտին նախորդող կայանը կրում է Zanserion (Ra Zancerion) անուանումը: Այն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Սանասնոյ Ջուր գետը³⁴: Վերջինիս անունը վերծանւում է որպէս Zanse rio, Zance rion, այն է՝ «Սանասնոյ գետ»: Կարելի է ենթադրել, որ Սանասնոյ Ջուր գետի մօտ, որը թափւում է Տիգրիսի վտակներից Նիմֆիի մէջ, եղել է գետանց, որից³⁰ հռոմ. մղոն (45 կմ.) հեռաւորութեան վրայ ընկած էր Տիգրանակերտը:

Պելտինգերեան Քարտէզի կազմման ժամանակ Տիգրանակերտը հանդիսանում էր Աղձնիքի բղելխութեան կենտրոնը³⁵: Նրա մօտ եղած երկու աշտարակածեւ նշանի առկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն նաեւ միտրոպոլիական կենտրոն էր:

Պելտինգերեան Քարտէզից երեւում է, որ Ծամբ-Չարեհաւան եւ Դատուան-Սանասնոյ Ջուր ճանապարհահատուածները ենթարկուել են չափման: Ի տարբերութիւն դրանց՝ Չարեհաւան-Ոստան-Դատուան հատուածը չունէր ճիշտ չափացուցիչներ: Այսպէս՝ Չորադիրից մինչեւ Ոստան ընկած տարածութիւնը (32 հռոմ. մղոն = 48 կմ.) չի համապատասխանում իրերի իրական դրութեանը: Այն կազմում է ոչ պակաս քան 90 կմ.: Բացի այդ՝ չի պահպանուել այն ժամանակուայ քարաւանի օրուայ ընթացքում տարածութեան անցման ընդունուած նորման՝ մօտ 40 կմ. (25 հռոմ. մղոն):

Արտաշատ-Տիգրանակերտ երթուղու պարզումը թոյլ է տալիս նոր լոյսի տակ նայել Վասպուրական նահանգի պատմութեանը՝ նկատի առնելով միջագագային առեւտրում նրա ներգրաւուած լինելը:

ԱՐՏԱՇԱՏ-ՍԱՏԱՂ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Իր առաջին հատուածում այս ճանապարհը Արտաշատից տանում էր դէպի Բագաւան (Bagauna), որի մօտ քարտէզում առկայ է երկու աշտարակաձեւ նշան: Մանանդեանի կատարած քննութեամբ պարզուել է, որ ճանապարհն անցնում էր Paracatanի (Փառախոտ), Coloceianի (Ra Zotozeta, Յոյակերտ) եւ Harizanի (Արուճ)³⁰: Արուճին յաջորդում էր Colchion կայանը, իսկ նրանից յետոյ գալիս էր Chadasը: Վերջինիս մօտ եղած երկու աշտարակաձեւ նշանը խօսում է Մարկուարտի այն տեսակէտի օգտին թէ Chadas կայանը կապուած է Դղարի Խաղ եպիսկոպոսի անուան հետ, որին, ըստ Փաւստոս Բուզանդի եւ Խորենացու տեղեկութիւնների, Ներսէս Ա. Մեծ կաթողիկոսը (գահակալել է 353-373ին) նշանակել էր իր տեղապահը: Ըստ Խորենացու՝ Ներսէս Մեծը Դղարի կէսերին շինէ եւ յանապատ եւ յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս եւ մենաստանս եւ յատկանձնակաց խրճիթս³¹: Բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ այդ շինութիւններից մէկը կառուցուել է Խաղ եպիսկոպոսի կողմից, որից էլ ստացել է իր անունը:

Chadasից յետոյ գալիս է Aramanas կայանը, որը Մանանդեանը նոյնացնում է Արամանա բնակավայրի հետ եւ տեղորոշում Բագրեւանդ գաւառում³²: Նրան յաջորդում է Andaga (Ra Andagas) կայանը, որ նոյնանում է Անտակ բնակավայրի հետ: Այն Արամանից գտնուում է 12 հռոմ. մղոն (18 կմ.) հեռաւորութեան վրայ³³:

Andagaից մինչեւ Satala (Սատաղ) հաշււում է 11 կայան: Նրանց մեծ մասը, այս թւում՝ Barantean, Adconfluentisը, Colcidaran (Ra Colcidara), Sinaran, Lucas Basaron, նոյնացուել եւ տեղորոշուել են Մանանդեանի, Միլլէրի եւ Պելտինգերեան Քարտէզի այլ ուսումնասիրողների կողմից:

Ինչպէս երեւում է Պելտինգերեան Քարտէզից, Սատաղից ճանապարհները տանում էին Փոքր Ասիա, Կապադովկիա ու Սեւ ծովի ափամերձ շրջաններ:

Սատաղը շատ վաղ ժամանակաշրջանից հանդիսանում էր հռոմէական զօրքերի ստրատեգիական կարեւոր սահմանապահ կէտերից մէկը³⁴: Պելտինգերեան Քարտէզում նրա անուան մօտ երկու աշտարակաձեւ նշանի առկայութիւնը վկայում է, որ այն եղել է նաեւ Փոքր Ասիայի կարեւոր մետրոպոլիական կենտրոններից մէկը: Յայտնի է, որ նրա Եւթիոս եպիսկոպոսը մասնակցել է 325ի Նիկիայի եկեղեցական ժողովին: Հայաստանի 387ի բաժանումից յետոյ Սատաղը մաս կազմեց Կապադովկիային³⁵:

Կապուած Համաշխարհային առեւտրի Արտաշատ-Կոստանդնուպոլիս երթուղու նոր փոփոխութիւններէից՝ Սատաղի նշանակութիւնը որպէս կարեւոր կայանի, հետզհետէ նուազեց:

ԱՐՏԱՇԱՏ-ՍԵԲԱՍՏՈՊՈԼԻՍ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Այս երթուղու վրայ նշուած առաջին կայանը Strangirah է (Ra Stranguria): Կայանի անունը դիպուկ վերծանել է կովկասագէտ Նիկողայոս Մառը՝ այն կարդալով որպէս «օձաքաղաք» (լատ. Strangulo = խեղդել, բկխեղդ անել): Մառի ենթադրութեամբ՝ Աշտարակ քաղաքը մինչքրիստոնէական շրջանում եղել է վիշապի պաշտամունքի կենտրոն⁴³:

Ռաւեննացին Strangirah-ից յետոյ նշում է Janio կայանը, որը Պելտինգերեան Քարտէզում գոյութիւն չունի: Մանանդեանը այն նոյնացնում է Tschanci կայանի հետ եւ տեղորոշում Աշտարակից հիւսիս՝ Ապարանի շրջանում գտնուող մի բնակավայրի տեղում⁴⁴:

Janio-ին յաջորդող Condeso կայանը քարտէզի ուսումնասիրողներից Ռիչարդ Կիպերտը նոյնացրել է ներկայիս Քոնդակսագի հետ⁴⁵: Condeso-ից յետոյ նշուած Gavala, Misium եւ Savatinum կայանները ոչ մի նոյնացման չեն ենթարկուած: Այս կայաններից յետոյ եկող Gaulita կայանը ե՛ւ անուամբ, ե՛ւ դիրքով Համապատասխանում է Գանլիջա բնակավայրին:

Tendara կայանը բացակայում է Պելտինգերեան Քարտէզում, սակայն նշուած է Ռաւեննացու մօտ: Նրանից յետոյ եկող երեք կայանները նոյնացուել եւ տեղորոշուել են պատմաբան Վ. Տոմաշէկի կողմից⁴⁶: Pagasը Համապատասխանում է Պոգային, որը ընկած է Տապորաւանի (Փարվանա) լճի հարաւային ափին, Apulumը (Ra Apulum)՝ Արուլա բնակավայրին, իսկ Caspia (Ra Caspi) Հասպիին, որը գտնուում է Ախալքալաքից հարաւ⁴⁷:

Ad Mercurum կայանի անուանումը վերծանուել է Մանանդեանի կողմից: Հիմնուելով այս կայանի աշխարհագրական դիրքի վրայ՝ նա այն սրբագրեց որպէս Ad Metcurium, որը նշանակում է «Կուրի մօտ»⁴⁸: Սա իր հերթին ենթադրել է տալիս Կուր գետի վրայ գետանցի առկայութիւն:

Ռաւեննացու մօտ նշուած են նաեւ Ermu եւ Ad fontem felicem (բարեբախտ աղբիւրի մօտ) կայանները: Մանանդեանը Ermu-ն վերծանում է որպէս Emru եւ Համադրում իմերեթիա անուանը⁴⁹: Երկրորդ կայանը տեղորոշում է Ռիոն գետի մօտ:

Պելտինգերեան Քարտէզում Սեբաստոպոլից յետոյ նշուած են մի շարք կայաններ: Նրանց թւում է նաեւ Apsaro կայանը, որը նոյնա-

նում է Արխագիայում գտնուող Ապսար (ներկայիս՝ Հոնիօ, գիւղ Քորուլէթի մօտ) քաղաքին: Նրա անունն կողքին առկայ է երկու աշտարակաձեւ նշան:

ԱՐՏԱՇԱՏ-ՄՅԽԷԹ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Այս երթուղին մինչեւ վերջին ժամանակներս ուսումնասիրուած էր ոչ բաւարար չափով: Պեւտինգերեան Քարտէզում, Համապատասխան ուրուագծից ելնելով, այն յայտնի էր որպէս շրջանաձեւ ճանապարհ:

Արտաշատ-Մցխէթ երթուղու ուսումնասիրութեան հիմքը դրել է Մարկուարտը⁵⁰, որին յաջողուել է տեղորոշել երկու աշտարակաձեւ նշան ունեցող անանուն կայանը ու վերծանել նրա անուանումը (Ռաւեննացու մօտ՝ Armastica): Պարզուել է, որ այն Արմագին է (Մցխէթ):

Մցխէթի պարզումը հնարաւորութիւն ընձեռեց որոշել ճանապարհի երթուղին: Սկիզբ առնելով Արտաշատից՝ այն անցնում էր Հրազդան գետի կիրճով, իսկ այնուհետեւ այն տարածքներով, որոնք ընկած էին Սեւանայ Լճի եւ Կուր գետի միջեւ: Այսինքն՝ Արտաշատից Մցխէթ տանող ճանապարհը անցնում էր Հայաստանի «հիւսիսային դարպասներով»:

Պեւտինգերեան Քարտէզում Արտաշատից յետոյ նշուած է Geluina կայանը: Ռաւեննացու մօտ նշուած են երկու կայաններ՝ Gravete եւ Tegamia:

Graveteն ե՛ւ անուամբ, ե՛ւ դիրքով Համապատասխանում է Զրվէժ (Զրավէճ) գիւղին, որն ընկած է Երեւանի արեւելեան ծայրամասում: Զրվէժը աղբիւրներում յիշատակում է Ե. դարից: Նրա շրջակայքում հնագէտների կողմից յայտնաբերուել է հին գերեզմանոց (Դ. Ե. դարեր)՝ եկեղեցու յուշակոթողի եւ դամբարանի հետ միասին⁵¹:

Graveteից յետոյ եկող Tegamiaն նոյնանում է Geluinaի հետ: Մարկուարտը, նշելով այս կայանների անունների նմանութիւնը, առաջարկեց այն կարգաւ միասին՝ Gelam-(i)a ձեւով, որից ելնելով էլ այս անունը նոյնացուեց աւանդական Գեղամ նահապետի անուանը, որի անունն են կրում Գեղամայ Լեռները եւ Սեւանայ Լիճը: Աւանդութիւնը Գեղամին ընդունում է որպէս Արա Գեղեցիկ եւ աւանդում, որ Շամիրամը նրա դին փնտռում էր այս կողմերում: Համաձայն այդ աւանդութեան՝ այն վայրը, որտեղ իբր գտնուելիս է եղել Արա Գեղեցիկի դին, Արամոնք (այժմեան արտասանութեամբ՝ Արամուս) բնակավայրն է, որը գտնուում է Զրվէժից մի քանի կիլոմետր հիւսիս⁵²: Այս բնակավայրն էլ հենց պէտք է նոյնացնել Gelam-(i)aի հետ:

Geluinahyց յետոյ գալիս է Sanora կայանը, որի անուան մօտ առկայ է երկու աշտարակաձեւ նշան: Այս կայանը Մարկուարտը առաջարկեց տեղորոշել Դիլիջանի շրջանում, որը սակայն Արամուսից գտնւում է բաւական հեռաւորութեան վրայ⁵³:

Մեր հաշուամներով Sanorան համապատասխանում է Բջնի գիւղին, որը Արամուսից (Gelam-(i)a) ընկած է 24 հռոմ. մղոն (36 կմ.) հեռաւորութեան վրայ: Sanora անունը ծագում է լատ. sano, sanareից, որը նշանակում է «բուժել», «ապաքինել»: Ամենայն հաւանականութեամբ Բջնի բնակավայրի անունը նոյնպէս ծագում է հայոց «բուժել» բառի արմատից:

Բջնին առաջին անգամ յիշատակւում է Ե. դարի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցու Հայոց Պատմութիւնում: Պատմելով Աւարայրի ճակատամարտի (451) մասնակիցներից մէկի՝ Աթիկ վարդապետի մասին, պատմիչը նշում է, որ նա էր «յերեւելի գեղջէն, որ կոչի Բճնի»⁵⁴: Հին Բջնիի աւերակները գտնւում են Հրազդան գետի աջ ափին: Պեւտինգերեան Քարտէզից միաժամանակ երեւում է, որ Դ. դարում Բջնիում եղել է եկեղեցական կառոյց, որն անկասկած առաջին քրիստոնէական հաստատութիւններից մէկն էր Հայաստանում: Այնտեղ էին գտնւում նաեւ առողջարանային վայրեր, որտեղ կարող էին օգտագործուել տեղի բուժիչ հանքային աղբիւրները: Դեռեւս կարիք է զգացւում պարզել, թէ ինչ նկատի ունէր Փարպեցին, երբ Բջնին անուանում էր «յերեւելի»:

Ռաւեննացու մօտ Sanorahyց յետոյ նշուած են Tilida եւ Liponissa կայանները: Tilidան ամենայն հաւանականութեամբ համապատասխանում է Թեղուտ գիւղին, որը գտնւում է Երեւան-Թբիլիսի մայրուղու վրայ՝ Աղստեւ գետի ձախ ափին: Այն այժմ վարչական առումով ենթարկւում է Դիլիջան քաղաքին: Liponissa անուան մէջ ընկած է pons, pontis արմատը, որը նշանակում է «կամուրջ, տախտակում» եւլն.: Հնարաւոր է, որ Liponissան եղել է Աղստեւ գետի կամ նրա վտակներից մէկի գետանցի անունը:

Պեւտինգերեան Քարտէզում այս կայաններից յետոյ նշուած է Lalla կայանը: Մարկուարտը այն նոյնացրել է Աղստեւ գետի հովտում գտնուող Գուգարքի Լալ բերդին: Այս կայանը Պտղոմէոսի Ասիայի Երրորդ Քարտէզում նշուած է որպէս Lala⁵⁵:

Քարտէզի վրայ այնուհետեւ նշուած են երկու աշտարակաձեւ նշանով Teleda (Ra Telada) կայանը (որը չի ենթարկւում նոյնացման) եւ անանուն կայան Մցխէթը: Մցխէթից յետոյ նշուած են մի քանի կայաններ, որոնք ո՛չ անուն ունեն եւ ո՛չ էլ նշումներ՝ իրենց միջեւ եղած հեռաւորութիւնների վերաբերեալ: Ինչ վերաբերում է Ռաւեն-

նացուն, ապա նրա մօտ նշուած են Sazala, Camia, Gareas, Belalus, Aquilleum, Castellum, Tarsambaram, Axara portum, Cipropolim կայանները: Նրանք նոյնպէս չունեն հեռաւորութիւնների վերաբերեալ նշումներ:

Sazalan ամենայն հաւանականութեամբ Չելէթն է: Այն Աշխարհացոյցում նշուած է Չելէթ անուամբ, որպէս Վիրքի (Վրաստան) շրջաններից մէկը⁵⁶: Camian չի ենթարկւում նոյնացման: Gareasը ենթադրաբար կարելի է նոյնացնել Գարջենքի (Յուրտալ) հետ, որը հին Գուգարք նահանգի քաղաքներից էր: Belalusը նոյնպէս չի ենթարկւում նոյնացման:

Aquilleum կայանի անունը (լատ. aquila = արծիւ) յիշեցնում է Արծուերոյն բնակավայրը, որը եղել է Գուգարքի Տաշիր գաւառում: Այն աղբիւրներում յիշատակւում է ԺԱ. դ. սկզբից՝ կապուած այն հանգամանքի հետ, որ տրուել է Հաղպատի վանքին⁵⁷:

Castillum (ամրոց) կայանը բերուած է առանց իրական անուան: Մեր կարծիքով այս կայանը պէտք է համապատասխանի Մոր (Մոպա) ամրոցին, որի աւերակները գտնւում են ներկայիս վրաց-հայկական սահմանի վրայ՝ Սադախո գիւղի մօտ: Մորը յիշատակւում է Խորենացու կողմից պատմական Հայաստանի հիւսիսային գաւառների թւում⁵⁸:

Tarsambaramը նոյնացման չի ենթարկւում:

Axara portum կայանը ե՛ւ անուամբ, ե՛ւ դիրքով համապատասխանում է Ակոռի գիւղին, որը գտնւում է Ալավերդի քաղաքից 2 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Մագելով հայկական «ախոռ» եւ լատ. portum (ապաստարան, տուն) բառերից՝ այն ցոյց է տալիս, որ այս գիւղում գոյութիւն է ունեցել իջեւանատուն-հիւրանոց:

Ինչ վերաբերում է Cipropolimին, ապա այն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ «սահմանային նշան» (լատ. cippus = սահմանային սիւն եւ polum = մանրակրկիտ մշակուած, փայլեցուած): Հասկանալի է, որ այստեղ խօսքը գնում է այն սահմանային սիւներից մէկի մասին, որոնք հայոց Արտաշէս Ա. արքայի հրամանով հաստատուել են Հայաստանի գիւղերի եւ ագարակների միջեւ:

Ինչպէս կարելի է եզրակացնել քարտէզի՝ վերը մեր կողմից կատարուած հետազօտութիւնից, ճանապարհը, որը մինչեւ Մցխէթ հասնում էր Աղստելի հովտով, Մցխէթից վերադառնում էր Լոռիով: Այնուհետեւ, շարժուելով հարաւային ուղղութեամբ՝ ճանապարհը դուրս էր գալիս Lazo (Ra Jazo) կայան, որի անուան մօտ առկայ է երկու աշտարակաձեւ նշան: Lazon Օձունն է (հայ. օձ եւ լատ. jaculus, jacio, որոնք նոյնպէս նշանակում են «օձ»): Օձունը հանդիսացել է

Գուգարք նահանգի Տաշիր գաւառի կենտրոնը⁵⁰: Կարելի է ենթադրել, որ Օձունում կառուցուած է եղել Հայաստանի առաջին քրիստոնէական եկեղեցական հաստատութիւններից մէկը:

Lazohy յետոյ նշուած է Satara (Ra Cacara) կայանը: Satara կայանը Երեմեանի եւ այլ ուսումնասիրողների կողմից նոյնացուել է Քասախի (Ապարանի հին անուանումը) հետ⁶⁰: Այն Պտղոմէոսի Ասիայի Երրորդ Քարտէզում նշուած է Casala անուամբ: Satarahy յետոյ նշուած է Bustica կայանը: Լատիներէնում busti, bustumը, ունի նաեւ «գերեզման, գերեզմանարդուր» իմաստը: Busticaն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Դղարից գոյութիւն ունեցող, այժմեան Աշտարակից 7 կմ. հեռաւորութեան վրայ Չորափ (պատմական Աղց, Աղցք) գիւղում գտնուող, Արշակունեաց տոհմի դամբարան-հանգստարանը: Busticaն Satarahy նշուած է 18 հոռմ. մղոն (27 կմ.) հեռաւորութեան վրայ:

Busticahy հաւանաբար Աշտարակով եւ Եղուարդով ճանապարհը տանում էր դէպի Sanora, իսկ նրանց միջեւ եղած հեռաւորութիւնը հաւասար էր 24 հոռմ. մղոնի (36 կմ.):

Ինչպէս Պելտինգերեան Քարտէզում, այնպէս էլ Ռաւեննացու մօտ Sanorahy յետոյ նշուած են Geluina եւ Artaxata կայանները:

Արտաշատ-Մցխէթ երթուղու, ինչպէս եւ մի քանի այլ ճանապարհների վրայ գոյութիւն ունեն ընդհատումներ: Այսպէս՝ կայանների թուարկումը ընդհատում է երթուղու այն հատուածում, որը անցնում էր Կուր գետի հովտով: Կայանների թուարկումը ընդհատում է նաեւ Օձունից Ապարան, ինչպէս նաեւ Չորափից մինչեւ Բջնի ընկած հատուածներում:

Արտաշատ-Մցխէթ երթուղու յայտնաբերումը հականօրէն լրացնում է Առաջաւոր Ասիայի ճանապարհների սխեման եւ կարող է լրացուցիչ լոյս սփռել հին եւ միջնադարեան Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ եղած առեւտրա-տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային յարաբերութիւնների պատմութեանը:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ-ՄԵԼԻՏԵՆԷ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Տիգրանակերտից Մելիտենէ ընթացող երթուղու սկզբնական կայանները՝ Colchanaն եւ Hararraն նոյնացման չեն ենթարկուում: Նրանից յետոյ եկող Ad Tygrem (թարգմանաբար՝ «Տիգրիսի մօտ») կայանը հանդիսանում է Ամիղը: Ad Tygremը մատնանշում է Տիգրիս գետի վրայ գոյութիւն ունեցած գետանցի մասին:

Տիգրանակերտից մինչեւ Ad Tygrem ընկած կայանների միջեւ եղած հեռաւորութիւններից (15+14+13=42 հոռմ. մղոն) դժուար է

որոշել, որ Տիգրանակերտից մինչև Ամիդ եղել է 60 կմ. Հեռաւորութիւն:

Ad Tygrem-Ամիդից 27 հռոմ. մղոն հեռաւորութեան վրայ ընկած է Անանուն կայանը: Ամենայն հաւանականութեամբ այն Անգղն է՝ Անգեղ Տուն գաւառը: Խորենացին աւանդում է, որ Անգեղ տունը սկիզբ է առնում «ի գաւակէ Պասքամայ, ի Հայկայ թոռնէ»⁶¹: Այն յայտնի է նաև խեթական աղբիւրներից: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ Անգղը գտնուելիս է եղել Հին աքեմենեան ճանապարհի վրայ՝ Ամիդից Մելիտենէ (Մալաթիա) ընկած ճանապարհահատուածում: Պելտինգերեան Քարտէզից երևում է, որ Անգղը ընկած է եղել Արեւմտեան Տիգրիսի աջ ափին, Ամիդից 27 հռոմ. մղոն (40 կմ.) հեռաւորութեան վրայ: Անգղը հանդիսանում էր Տորք Անգեղ աստուածութեան երկրպագութեան գլխաւոր կենտրոնը՝ Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան մէջ Միջագետքի (չումէրական) ստորգետնեայ աշխարհի աստուած Ներգալի անուան փոխարէն թարգմանուած է Անգեղ⁶²:

Անանուն կայանի անուան մօտ առկայ է երկու աշտարակաձեւ նշան, որը մատնանշում է Անգղում կրօնական կենտրոնի գոյութեան մասին: Ազաթանգեղոսի վկայութեամբ Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից Անգեղ Տուն եւս ուղարկուած է եղել եպիսկոպոս, որի անունը, սակայն մեզ չի հասել⁶⁴:

Անգղում են թաղուած եղել Մոփքի, ինչպէս նաև Հայոց Արշակունի արքաները: Նրանց դամբարանները գոյութիւն ունեն նաև այժմ:

Աղոնցը պարզել է Ամիդից Մելիտենէ ընկած երթուղու մի քանի կայանները: Նա Arsamis կայանը նոյնացրել է Արսանիյա գետի հետ, Ad aresը տեղորոշել է Եփրատի ձախ ափին, իսկ Mazara կայանը նոյնացրել եւ տեղորոշել է Մազարա գիւղի տեղում, որն ընկած է Եփրատից 40 կմ. հեռաւորութեան վրայ⁶⁵:

Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը որոշուել է գերմանացի գիտնական-ներ Վ. Բելկի եւ Հ. Լեմանի ջանքերով: Պելտինգերեան Քարտէզի տուեալները հաստատում են նրանց տեսակէտը: Տիգրանակերտը (Մարտիրուպոլիս) ընկած է եղել Նփրկերտ (Փարկինսու) գետից 45 կմ. հարաւ եւ Ամիդից 60 կմ. հեռաւորութեան վրայ դէպի հիւսիս: Այսպիսով՝ քաղաքը ընկած է եղել Տիգրիս գետի եւ նրա ձախ վտակ Նփրկերտի միջեւ:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ-ՄՄԲԻՆ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Տիգրանակերտից Մծրին ընկած երթուղին կախուած չէր Տիգրանակերտ-Արտաշատ եւ Տիգրանակերտ-Մելիտենէ երթուղիներից:

Տիգրանակերտից յետոյ ընկած սկզբնական Thalbasaris, Sitae եւ Adopte կայանները նոյնացման չեն ենթարկուում: Նրանցից յետոյ ճանապարհը տանում էր դէպի Sardebar կայան, որը յիշեցնում է հին Հայաստանի Հարաւային գաւառներից մէկի՝ Մաւղէքի անունը (ասոր. Չաւղէյ, հին հեղինակների Zabdiccenab): Կարելի է ենթադրել, որ Մաւղէքը գտնուելիս է եղել Հայոց Միջագետքի ծայր արեւելքում, իսկ Sardebarը՝ Տիգրիս գետից ոչ հեռու՝ նրա աջ ափի մօտ: Ինչպէս երեւում է Պելտինգերեան Քարտէզից, Sardebarից արեւմուտք՝ դէպի Ad Tygrem կայան, ընկած էր մի ճանապարհ, որով Մաւղէքը կապուում էր Մոփքի հետ:

Sardebarից յետոյ ընկած Arcaupio, Santarbi, Ague Brigide եւ Aradmo կայանները նոյնացման չեն ենթարկուում: Այս կայաններից յետոյ գալիս է Singarab (Սինգար), իսկ այնուհետեւ՝ Մծրինը:

Պելտինգերեան Քարտէզը հանդիսանում է անփոխարինելի աղբիւր Հռոմէական (Բիւզանդական) Կայսրութեան մէջ մտնող, ինչպէս նաեւ նրան յարակից երկրների համար: Քարտէզի ընձեռած տուեալները որոշակիօրէն մեծացնում են մեր գիտելիքները եւ պատկերացումների շրջանակը այս երկրների վերաբերեալ: Նրանք մասնաւորապէս օգնում են լուսարանել հին Հայաստանի պատմութեանը վերաբերող շատ ու շատ հարցեր, ճշգրտել նրանով անցնող միջագոյն տարանցիկ ճանապարհների երթուղիները, որոշել նրա մասնակցութեան աստիճանը Ասիայի եւ Եւրոպայի, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ եղած առեւտրա-տնտեսական եւ մշակութային փոխանակումների գործընթացում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹Կաստորիուսի քարտէզի (Պելտինգերեան Քարտէզ) միակ օրինակը պահւում է Վիեննայի Պետական Գրադարանում՝ «Հոֆբիրրիտտէկնում»:
- ²K. Müller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana* [Հռոմէական Մղճառչափ. Հռոմէական Երթուղիները Ըստ Պելտինգերեան Քարտէզի], Stuttgart, 1916.
- ³Miller, էջ XLIV, J. Markwart, "Sudarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen" [Հարաւային Հայաստան եւ Տիգրիսի Աղբիւրակունքը Յոյն եւ Արաբացի Աշխարհագիրներու Համաձայն], *Հանդէս Ամսօրեայ, Իէտարի*, թիւ 9 (Սեպտեմբեր 1913), սիւնակ 530.
- ⁴Media maior (Մեծ Մարաստան) հասկացութիւն գոյութիւն չունի, քանի որ Մարաստանը եղել է պարսկական պետութեան՝ Մեծ Պարսկաստանի բաղկացուցիչ մասը Պատմագիտական գրականութեան մէջ ընդունուած է Փոքր Մարաստան հասկացութիւնը, որը տրւում է Ատրպատականին:

⁵G. Hudson, *Europe and China*, London, 1930 (reprinted 1961), էջ 108:

⁶Նոյն, էջ 119:

⁷Ջեզման գանոււմ էր Եփրատի գետանցի մօտ, գետի աջ ափին:

⁸Strabon, *Geografia* [Աշխարհագրութիւն], Լենինգրադ, 1964, XVI, 1, 27:

⁹Ասորական աղբիւրներ, Ա. Թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան եւ ծանօթագրութիւններ Հ. Գ. Մելքոնեանի, Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայքի մասին, 8, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 44-45. Լ. Տէր-Պետրոսեան, «Հայքը Միջնադարեան Մծրինում Եւ Մեծ Հայքի Հարաւային Նահանգներում», Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, թիւ 3, 1979, էջ 72. Նիկողայոս Աղոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում. Քաղաքական Կացութիւնը Ըստ Նախարարական Կարգերի, Երեւան, «Հայաստան», 1987, էջ 403, 483. «Մծրին», Հայկական Մովեանական Հանրագիտարան (այսուհետեւ՝ ՀՄՀ), հ. 7, էջ 638:

¹⁰Strabon, XVI, 1, 19:

¹¹*Codex Justinianus*, IV, 63, 4:

¹²Hudson, էջ 119:

¹³Տե՛ս՝ Սուրէն Երեմեանի կազմած «Արտաշէսեանների թագաւորութիւնը մ.թ. I դ. - քարտէզը, ՀՄՀ, հ. 2, էջ 40-41-ի ներդիր:

¹⁴Էնանթոլլա Ռէզա, Ազերբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ազուանք), Երեւան, «Փիւնիկ», 1994, էջ 109-110:

¹⁵Թէոփանէս Խոստովանոզ, Թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան եւ ծանօթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկեանի, Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայքի մասին, 13, Բիւզանդական աղբիւրներ, 7, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 146-147:

¹⁶Պատմութիւն Սերէոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզարեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 124:

¹⁷Iakov Manandian, *O torgovle i gorodakh Armenii v sviazi s mirovoi torgovlei drevnikh vremen* [Հայաստանի Առեւտրի Եւ Քաղաքների Մասին Կապուած Հին Ժամանակաշրջանի Համաշխարհային Առեւտրի Հետ], Երեւան, 1954, էջ 165. Տե՛ս նաեւ անդի. թրգմ.՝ H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Translated from the Second Revised Edition by Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965:

¹⁸Սուրէն Երեմեան, Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտէզագրական Հիւշի վրայ), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1963, էջ 43:

¹⁹Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Եարութիւնեանի. նմանահանութիւն. լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 84:

²⁰Թ. Խ. Եակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երեւան, 1998, էջ 458:

²¹Manandian, էջ 144:

²²Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Մրտական. Տեղագրութիւն Միւնեաց Աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 516:

²³Պատմութիւն Սերէոսի, էջ 125:

- ²⁴Manandian, էջ 144, 146, 148.
- ²⁵*Tourist's Guide, Turkey*, Ankara, 1963, էջ 42.
- ²⁶Խորենացի, էջ 176-177.
- ²⁷Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ս. Կանայեանցի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 436.
- ²⁸Խորենացի, էջ 265.
- ²⁹Նոյն, էջ 162.
- ³⁰Նոյն, էջ 86, 106.
- ³¹Tommaso Breccia Fratadocchi, *La Chiesa di S. Eymiacin a Soradir/The Church of St. Eymiacin at Soradir [Զորազիրի Ս. էջմիածին Եկեղեցին]*, Studi di Architettura Medioevale Armena/Studies on Medieval Armenian Architecture [Հայկական Միջնադարեան Ժարտարագետութեան Ուսումնասիրութիւններ], I, Roma, 1971.
- ³²Աղսնց, էջ 17-18.
- ³³Տեղանունների բառարան, Հ. I, էջ 855.
- ³⁴Նոյն, Հ. IV, էջ 494.
- ³⁵Փաւստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմութիւն, Թարգմանութիւնը եւ ծանոթագրութիւնները Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, էջ 261. Աղսնց, էջ 403, 483. «Տիգրանակերտ», տե՛ս՝ ՀՄՀ, Հ. 11, էջ 699-700.
- ³⁶Manandian, էջ 130.
- ³⁷Խորենացի, էջ 280.
- ³⁸Manandian, էջ 138.
- ³⁹Տեղանունների բառարան, Հ. I, էջ 257.
- ⁴⁰Manandian, էջ 139-143.
- ⁴¹Աղսնց, էջ 114-115 եւ չն.:
- ⁴²Աղսնց, էջ 89, 105. տե՛ս նաեւ՝ «Սասաղ», ՀՄՀ, Հ. 10, էջ 207.
- ⁴³N. Marr, 'Legendi ob osnovanii Kuara v Armenii i Kieva na Rusi' [Հայաստանում Կուարի եւ Կիւեւեան Ռուսիայի Հիմնադրման Մասին Առասպելներ], *Izvestiia GAIMK* [«Նրբական Մշակույթի Պատմութեան Պետական Ակադեմիա»-ի «Տեղեկագիր»], Հ. III, Լենինգրադ, 1924, էջ 278.
- ⁴⁴Manandian, էջ 154.
- ⁴⁵Richard Kiepert, *Atlas von Kleinasien in 21 blättern* [Փոքր Ասիայի Ատլասը 21 Թերթով], Berlin, 1902-1906.
- ⁴⁶W. Tomaschek, RE. T. III, 'Caspiae.'
- ⁴⁷Manandian, էջ 156.
- ⁴⁸Նոյն, էջ 156, 158.
- ⁴⁹Նոյն, էջ 158.
- ⁵⁰Dr. Josef Markwart, *Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte* [Գրուազներ Կովկասի Տեղագրութեան Եւ Պատմութեան. Մղոնաչափ Արտաշատից Մինչեւ Արմաստիկա], Wien, 1928. Նոյն աշխատութիւնն նախապէս իրրեւ թղուած տպուած էր Հանդէս Ամսօրեայ, ԽԱ. տարի, թիւ 11-12 (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1927), սիւնակ 825-866.
- ⁵¹«Ջրվէժ», ՀՄՀ, Հ. 9, էջ 546.

⁵² «Արամուս», ՀՄՀ, հ. 1, էջ 688;

⁵³ Manandian, էջ 168;

⁵⁴ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց Թուղթ Առ ՎաՀան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 290;

⁵⁵ «Ասիայի Երրորդ Քարտէզը Ըստ Պտղոմէոսի (II Դար, Արժմեան Քարտէզագրական Հիմքի Վրայ)», ՀՄՀ, հ. 9, էջ 416-417 ի ներդիր:

⁵⁶ Անանյա Շիրակացի, Մատենագրութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջարանը եւ ծանոթագրութիւնները Ա. Գ. Աբրահամեանի եւ Գ. Բ. Պետրոսեանի, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1979, էջ 290;

⁵⁷ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 454;

⁵⁸ Խորենացի, էջ 113;

⁵⁹ «Օձուն», ՀՄՀ, հ. 12, էջ 540;

⁶⁰ «Քասախ», ՀՄՀ, հ. 12, էջ 130;

⁶¹ Խորենացի, էջ 114;

⁶² «Անդեղ-Տուն», ՀՄՀ, հ. 1, էջ 379;

⁶³ «Տորք Անդեղ», ՀՄՀ, հ. 12, էջ 64;

⁶⁴ Արճունց, էջ 364-365;

⁶⁵ Նոյն, էջ 44;

TABULA PEUTINGERIANA:
THE SEGMENTS OF WESTERN ASIA
(Summary)

HMAYAK MARTIROSIAN

The article discusses the location of various posts and other place names on the Ecbatana-Antioch, Artashat-Tigranakert, Artashat-Sebastopolis, Artashat-Mtskheta, Tigranakert-Melitene and Tigranakert-Nisibis routes depicted on *Tabula Peutingeriana*, the famous Roman-era road map from the fourth century AD. He makes a number of suggestions regarding the possible positioning of certain towns and other geographical landmarks mentioned on this map by comparing the details it provides with information from other primary sources in Armenian and other languages. The author also attempts to correct some of what he considers to have been erroneous identifications of certain place names on the map in the works of previous researchers on this subject.